

VAN TAALANALYSE NAAR TAALHANTERING

Peter Burghouts

INLEIDING

Dat moedertaalonderwijs in de eerste plaats moet worden opgevat als onderwijs in de communicatie is voor Moer-lezers niet zo'n opvallende uitspraak. De gedachte is in dit tijdschrift al vaker verkondigd: moedertaalonderwijs dient allereerst de communicatie tussen mensen met bijv. verschillende bedoelingen en uit verschillende sociale milieus te bevorderen.

De verzorging van die communicatie in 'goed Nederlands' wordt minder belangrijk geacht, hier en daar wel eens vergeten, maar is in ieder geval ondergeschikt aan de norm van geslaagde communicatie.

Natuurlijk is er een wisselwerking tussen de communicatie en de verzorging ervan: correcte spelling, leesbare stijl en een prettige lay-out, goede uitspraken en juiste woordkeus vergemakkelijken het begrip voor elkaar. Tekortkomingen op het gebied van de vorm zullen niet zo vaak zulke gevolgen hebben, dat mensen elkaar niet meer begrijpen, maar ze zullen in ieder geval storingen veroorzaken. De communicatie is dan ondanks de 'ruis' wel geslaagd, maar helemaal gelijk heeft de spreker niet die zegt: 'Het mag slecht Nederlands zijn, maar je begrijpt precies wat ik bedoel, en daar gaat het tenslotte om'. Daar gaat het inderdaad om, maar het oog en oor willen ook eens rustig begrijpen, zonder al te grote inspanningen.

Ook in dit artikel gaat het over communicatie. Ik wil u kennis laten maken met een instrumentje, waarmee je teksten, zowel schriftelijke en mondelinge, kunt analyseren en produceren. En omdat zo'n instrument nog niet zo vaak is vertoond, lijkt het me goed het u te presenteren. U kunt het wellicht gebruiken; er staan geen rechten op.

2 AANLEIDING

Een artikel dat voor mij een groot aantal aspecten van de communicatie duidelijk maakte was dat van P. van Lint: Wat mot die goser van me (L.T. 1973, p. 178-191).

In dit artikel werd een schema gegeven, aan de hand waarvan je teksten kunt analyseren; je dient je vragen te stellen als:

- a wat voor soort informatie wordt aangeboden;
- b waar gaat het over;
- c wat is nu de kernvraag;
- d wat wordt bekend verondersteld;
- e en hoe moet je daarop reageren (a.w., p. 188)?

Een ander instructief artikel was dat van Hein Meyerink, ook in *Levende Talen*: Wat mot ik met dat opstel?, L.T. 1974, p. 427-437. In dit artikel werd een schema gegeven, met behulp waarvan men teksttypen kon produceren.

De schema's van van Lint en Meyerink lijken in veel opzichten op elkaar; desondanks beschrijven ze tekstkenmerken vanuit verschillend gezichtspunt. Van Lint stelt zich op

bij de ontvanger (hoorder/lezer), Meyerink bij de zender (spreker/schrijver). Van Lint's schema vraagt bijv. naar feiten, relaties van feiten, verklaringen van feiten, de belangrijkste vraag is: wat moet ik als lezer uit die tekst te weten komen? Meyerink's schema stelt bijv. wat wil ik mijn lezer aan feiten, waardeoordelen overdragen en hoe doe ik dat?

Het schema van Meyerink kan behalve voor tekstproductie ook gebruikt worden voor tekstanalyse: om dat laatste te kunnen doen moet je je als hoorder/lezer verplaatsen in de positie van de zender. Je vraagt je dan af, wat heeft de schrijver/spreker de lezer/hoorder willen overdragen, welke kennis van feiten achtte hij aanwezig, enz.

Schema's die uitgaan van het taalgebruik dat de zender levert blijken een bruikbaar instrument voor zowel taalanalyse als taalhantering. Schema's die het taalgebruik vanuit de ontvangerskant beschrijven bezitten deze dubbele gebruiksmogelijkheid niet, tenminste als u dat op mijn gezag wilt aannemen.

Aangezien ik een instrument wil ontwerpen, dat gebruikt kan worden voor taalanalyse en taalhantering, ga ik uit van het taalgebruik door de zender.

3 OP ZOEK NAAR EEN MODEL VOOR TAALANALYSE EN TAALHANTERING

Bovengenoemde artikelen geven een schematisch overzicht van tekstkenmerken: de informatielaag van de tekst is bijv. cognitief, persuatief, aktiverend, diverterend, emotioneel. (Meyerink a.w., p. 434). Deze kenmerken komen echter niet allemaal tegelijk aan bod. Soms komt één kenmerk alléén voor: een dagbladartikel is informerend. Vaak vind je meer kenmerken: een betoog van Wiegel is informerend, persuatief, aktiverend en emotioneel, als hij tenminste goed op dreef is.

Het nadeel van een schema is dat het de onderlinge verhouding van de kenmerken niet geeft: het is bovendien een instrument dat je op verschillende plaatsen tegelijk moet aanpakken.

Eigenlijk zou het prettig zijn als je de taalbeschouwer en taalgebruiker een instrument kon aanbieden, dat gemakkelijk hanteerbaar is, dat je, door enkele schroeven te verschuiven op belangrijke kenmerk-lijnen, gereed had voor gebruik.

Ik heb geprobeerd een hanteerbaar instrument te ontwerpen: één van de voorwaarden daarvoor is, dat het de verhoudingen tussen de kenmerken aangeeft.

Een tweede voorwaarde voor zo'n instrument is, dat het een duidelijke basis moet hebben, waarop de overige elementen gebouwd kunnen worden.

Zo'n instrument, dat de verhoudingen tussen de kenmerken beschrijft en van een basis van het taalgebruik uitgaat, zou je meer een model dan een schema moeten noemen: het geeft visueel weer hoe de elementen van het taalgebruik tot elkaar staan; een schema geeft een opsomming van kenmerken.

4 BASIS VOOR HET MODEL

Als basis van een model dat taalgebruik kan analyseren en produceren, kan ik gebruiken

a de relatie zender (spreker/schrijver) - ontvanger (hoorder/lezer). Dit model noem ik

zender-ontvangermodel.

b de relatie van de zender t.o.v. onderwerp. Het zender-onderwerpmodel.

5 HET ZENDER-ONTVANGERMODEL

De relatie die de zender heeft t.o.v. de ontvanger kun je m.b.v. 2 schalen aangeven.

De eerste schaal is de schaal *Boven* — *Onder*

De tweede is de schaal *Tegen* — *Samen*

Met *Boven* bedoelen we staande boven iemand door

macht

deskundigheid

invloed

positie

welbespraaktheid

karakter

(eerlijkheid, doorzettingsvermogen, valsheid, inzicht, enz.)

Met *Onder* bedoelen we staande onder iemand in macht, deskundigheid enz.

Met *Samen* bedoelen we dat iemand t.o.v. een ander

mild gestemd

vriendelijk

meegaand is.

Met *Tegen* bedoelen we dat iemand t.o.v. een ander

afkerig

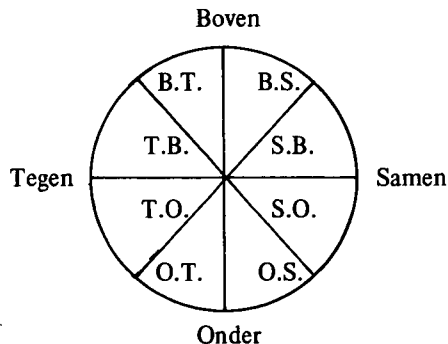
agressief

haatdragend

vijandig is.

Zet je deze schalen horizontaal en vertikaal t.o.v. elkaar, en breng je 2 hulplijnen aan, dan krijg je in een cirkel een aantal relaties die mensen kunnen hebben t.o.v. elkaar.

Deze cirkel is een variant van de roos van Leary (T. Leary: An interpersonal diagnosis of human personality, 1957).

B.T. = wedijverend

T.B. = agressief

T.O. = pruttelend

O.T. = teruggetrokken

O.S. = afhankelijk meegaand

S.O. = empatisch

S.B. = helpend

B.S. = leidend

In een discussie zullen vaak alle sectoren van de roos van Leary worden ingenomen. Misschien is voor een vruchtbare probleemoplossende discussie een voorwaarde, dat alle sectoren gevuld zijn: uit de verscheidenheid van meningen komt dan eerst het meest aanvaardbare compromis.

In een gesprek en ook in vele geschriften (brief, pamflet) bestaat er een verhouding tussen spreker/schrijver enerzijds en hoorder/lezer anderzijds die in veel gevallen complementair is, d.w.z. de zender bijv. heeft meer invloed in de communicatie dan de ontvanger door zijn grotere deskundigheid, invloed; de zender ligt dus 'boven'; de ontvanger 'onder'. Die betrekkingen blijven vaak gehandhaafd bij rolverwisseling: wordt de ontvanger zender, dan blijft hij 'onder' liggen.

Behalve complementair kan de betrekking ook symmetrisch zijn. Dat is bijv. het geval bij twee deskundigen die om strijd hun deskundigheid aan derde verkopen, of twee mensen die elkaar vertellen dat ze toch o zo gelukkig zijn. (De termen complementair en symmetrisch zijn van P. Watzlawick e.a.: De pragmatische aspecten van de menselijke communicatie, Deventer 1970, p. 58 v.v.).

De aard van de relatie tussen mensen wordt weerspiegeld in het taalgebruik. Een vriendelijke leraar die goed overweg kan met een leerling en denkt dat dat andersom ook voor de leerling geldt, zal bijv. aan een leerling met vriendelijke intonatie vragen: 'Wil je voor mij even die deur dicht doen?'. De relatie tussen beiden is vanuit de zender gezien B.S., Boven Samen. De leraar leidt door positie, de leerling doet wat gevraagd wordt. De verhouding is complementair.

Maar heeft die leraar de pee in een leerling en denkt hij dat dat ook geldt voor die leerling, dan wordt met alles behalve vriendelijke intonatie gezegd:

'Doe die deur dicht', of minder beheerst, want de ergernis beperkt zich niet alleen tot de intonatie, maar is zelfs in de woordlaag en zinsstructuur (imperatief) doorgedrongen:

'Dat gat dicht',

en indirect

'Het trekt hier, ezel!'

De relatie is B.T. Boven Tegen. De leraar oefent macht uit en staat vijandig tegenover de leerling. De verhouding is complementair.

Een leerling die het te koud vindt in de klas, zoals van der Karbargenbok in 'de Hel' van Bint en die roept:

'Meneer, mag de deur dicht?'

reageert in B.T.-relatie tot de leraar Nederlands, De Bree, maar zijn reactie is symmetrisch. De Bree is agressief, hij ook.

Relaties hebben grote invloed op het taalgebruik: vanuit verschillende relaties krijg je verschillend soort taalgebruik. Een opdracht als:

schrijf een brief aan een leraar, waarin je vraagt om verlaging van de beoordelings-

normen kan worden geschreven vanuit de relatie

T.B.: fel, brutaal, agressief

T.O.: pruttelend

O.T.: teruggetrokken, zich indekkend voor het 'neen'

O.S.: vleierend, kruiperig, enz.

Tot zover is het zender-ontvangermodel praktisch helemaal gebaseerd op de verhouding ik-jij. Maar er zijn nog twee andere verhoudingen mogelijk:

- 1 de verhouding ik-ik.

In een monoloog of dagboek spreekt de ik-figuur zichzelf toe.

- 2 de verhouding ik-publiek, een publiek dat niet wordt toegesproken, maar wel wordt voorondersteld in de toespraak of het dagbladartikel.

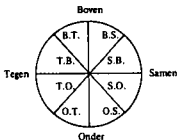
Ook in de verhouding ik-ik en ik-publiek spelen de relaties die met de roos van Leary werden geschematiseerd, een rol. Je kunt jezelf agressief dominerend toesprenken of pruttelend. In een Dagboek van een Gek speelt Henk van Ulsen heel wat van die relaties.

We vatten samen: Het zender-ontvangermodel heeft 2 variabelen:

- 1 de relatie zender-ontvanger
- 2 de afstand zender-ontvanger.

Deze 2 variabelen komen in het taalgebruik samen en leveren een produkt op, dat een bepaald effect bij de ontvanger moet/kan oproepen.

Hieronder wordt deze samenvatting in matrix-vorm weergegeven:

relatie zender- ontvanger Afstand zender-ontvanger	
ik-ik	A
ik-jij (een kennis, vriend groep bekenden)	B
een publiek	C

Vak A stelt voor de vele teksten die een ik-persoon voor zich kan spreken of schrijven in alle relaties van de roos. Hetzelfde geldt mutatis mutandis voor vak B en C.

6 HET ZENDER-ONDERWERPMODEL

Een andere invalshoek is de verhouding zender-onderwerp. Als we van deze basis

uitgaan kun je twee categorieën variabelen onderscheiden:

a de afstand zender-onderwerp

b de aard der relatie waarin de zender staat t.o.v. het onderwerp.

a *De afstand zender-onderwerp*

T.a.v. het onderwerp kan de schrijver/spreker een viertal posities innemen volgens Moffet (*Teaching the Universe of Discourse*, Boston 1968, p. 1-13; 32-39). In deze 4 posities neemt de zender achtereenvolgens een steeds hogere graad van abstractie t.a.v. het onderwerp in, ofwel hij neemt in de tijd gezien steeds meer afstand van het onderwerp.

- 1 De eerste positie is die waarin de zender bij het gebeuren aanwezig is; hij neemt waar, noteert, geeft een *ooggetuigeverslag*, tekent a.h.w. een drama, handeling op.
- 2 In de tweede positie vraagt de zender zich af: wat is er gebeurd? Uit het waargenomen feitenmateriaal selecteert de schrijver/spreker en maakt hij zijn persoonlijk verslag. Dat is een verslag, waarin bepaalde zaken meer aandacht krijgen dan andere, waarin de waarneming en de ordening van de waargenomen feiten niet meer door de loop der gebeurtenissen, zoals bij het ooggetuigeverslag, maar door de herinnering of de voorkeur van de zender wordt bepaald: de zender maakt een *verhaal*.
- 3 In de derde positie abstraheert de zender zich van de tijd waarop en de plaats waarin het gegeven plaatsvond. De schrijver of spreker *generaliseert*.
- 4 En tenslotte kan een schrijver of spreker op grond van generalisaties gaan *theoretiseren*, d.w.z. algemene verschijnselen in een logisch kader plaatsen.

Je kunt deze posities aanschouwelijk en in relatie tot elkaar voorstellen door ze uit te zetten op een lijn.

Afstand	ooggetuige-	verhaal	generali-	theore-
zender - onderwerp	verslag		satie	tisering

De afstand zender-onderwerp is niet de enige belangrijke groep variabelen, die het karakter van de boodschap bepaalt. Naast de afstand zender-onderwerp moet je ook de aard van de betrekking tot het onderwerp als een belangrijke categorie variabelen beschouwen. De rol van waaruit je waarneemt (a), de stemming waarin je dit doet (b) en de ruimtelijke afstand tot het onderwerp (c) zijn ook van invloed en eigenlijk zou ieder van deze variabelen moeten worden geanalyseerd, Zover ben ik echter nog niet gekomen.

Beide groepen variabelen kan ik weer in een matrix plaatsen, waardoor ook de onderlinge relaties duidelijk worden

afstand zender - onderwerp				
Aard der relatie tot het onderwerp	ooggetuigeverslag	verhaal	generalisatie	theoretisering
Rol Stemming Ruimtelijke afstand				

We zullen dit modelletje kort toelichten.

1 *Het ooggetuigeverslag*

Het blijkt niet gemakkelijk te zijn als ooggetuige een verslag te doen. Je moet je inleven, je bent geen toeschouwer meer, maar handelend persoon.

Zo zou je bijv. aanwezig kunnen zijn of kunnen denken dat je aanwezig bent bij de opgraving van de Belg Louis Luybaerts die 101 dagen onder de grond heeft doorge- maakt en daarmee een nieuw wereldrecord heeft gevestigd. Als je dit meemaakt, ben je niet meer neutraal. Je hebt een rol (bent dorpsgenoot, familielid of verslaggever van een krant); je neemt waar vanuit een stemming (van geladenheid, afkeer, of enthousiasme) en ook het feit dat je gehinderd wordt in je waarneming of dat je met je neus er boven op staat, speelt mee bij het tot stand komen van het verslag. Je bent handelend persoon, neemt deel aan een handeling, aan het 'drama'. Je bent medespeler in een toneelstuk van de werkelijkheid.

Dat verslag geeft chronologisch weer wat de spreker/schrijver ziet, hoort, ruikt, voelt en tast. Hoe beter de waarneming, des te beter kan het verslag ervan zijn, maar tussen waarneming en verslag kunnen nog heel wat barrières liggen. Eén van die problemen kan zijn, dat de waarnemer omwille van het gewenste effect bij de ontvanger zijn waarneming 'verdraait'. Hier moet dit model worden aangevuld door het zender-ontvangermodel.

2 *Het verhaal*

Iemand die een verhaal gaat vertellen, is ooggetuige geweest. Hij heeft een gebeurtenis meegemaakt of een situatie gekend of in de fantasie een bepaalde situatie of gebeurtenis voorgesteld.

Een verhaal wordt opgezet volgens gangbare gewoonten in de wereld van literatuur, lektuur en gesproken woord. De schrijver/spreker geeft als inleiding bijvoorbeeld een natuurbeschrijving, of een karakterbeschrijving van de ik-figuur, of een reeks gebeurtenissen die een sterk suggererend verband hebben. In feite beschikt de verteller over een groot aantal mogelijkheden. Hij kiest die opzet waarbij zijn bedoelingen het best tot hun recht komen. Het effect van het verhaal op de toeschouwer (de lezer) valt echter buiten het kader van dit model. Dat heeft te maken met de relatie zender-ontvanger.

3 *De beschouwing: generalisatie en theoretisering*

Van verhaal naar beschouwing is een grote stap. Ervaringen van leraren in het onderwijs bevestigen deze stelling: een leerling schrijft graag een verhaal, maar liever niet een beschouwend opstel.

Je kunt de stap naar de beschouwing minder groot maken door een ooggetuigeverslag te voorzien van commentaar, door gegevens over bijv. weersgesteldheid en wegen, ik noem maar wat, te laten veralgemenen.

De derde positie die Moffet heeft in zijn schema is de generalisatie. Bijzonderheden van tijd en ruimte, details die in het ooggetuigeverslag of verhaal een rol spelen, vallen weg. Voorbeelden: De snelwegen in Nederland zijn voorzien van een middenbermbeveiliging. Ze zijn dubbelbanig. De kruispunten zijn verlicht. Bij gladheid wordt gestrooid. De kosten hiervan worden gedragen door de centrale overheid.

Een tekst kan louter generaliserend zijn, dan geeft ze een algemene beschrijving van een probleem, van een onderwerp als wegen. Als er relaties worden gelegd zijn dat feitelijke relaties: zo draagt de overheid de kosten voor het zout strooien. Dat weet iedereen.

Zodra een spreker/schrijver relaties tussen generalisaties gaat leggen, ik bedoel, zodra hij oorzaken gaat aangeven, vergelijkingen maakt, voorwaarden aangeeft, is hij bezig met wat Moffet noemt: de theoretisering. Hij geeft een geordend geheel van denkbeelden of hypothesen om waargenomen feiten of verschijnselen te verklaren of vanuit een bepaald perspectief te beschouwen. Hij betoogt iets. Hij betoogt bijv., dat de snelwegen niet goed zijn, dat er te weinig ruimte is, dat er te laat met zout wordt gestrooid. In deze positie staat de spreker/schrijver het verst van het onderwerp. Hij weet of ziet niet dat de mensen van Rijkswaterstaat 's morgens om 4.00 uur met slaperige ogen zich moeizaam op de gladde wegen begeven, dat ze aan het stuur van de fiets moeten trekken om niet van de weg te glijden, dat hun spieren krampachtig-voorzichtig de trappers omlaag drukken enz.

Onze theoreticus gaat aan deze concrete feiten voorbij, hij ziet ze niet en kent ze waarschijnlijk niet. Hij heeft alleen een aantal keren waargenomen dat 's morgens om 8.00 nog geen zout was gestrooid en komt tot de generalisatie 's morgens vroeg is er nog geen zout gestrooid. Hij vindt dat te laat. Hij verbindt met de generalisatie zijn mening. Hij staat nog iets verder van het feit af dan iemand die generaliseert, want die beperkt zich nog tot de feiten. In de theoretisering worden de feiten subjectief gekleurd.

Dat laatste hangt natuurlijk weer samen met het door de spreker/schrijver gewenste effect bij de ontvanger, iets wat in dit model niet past.

7 *Tot slot: poging tot synthese*

We zijn bij het zender-ontvanger- en bij het zender-onderwerpmodel telkens uitgegaan van slechts 2 elementen van de communicatie: in het eerste geval bleef de boodschap buiten beschouwing, in het tweede de ontvanger. Deze modellen zijn dus niet analoog aan de werkelijkheid; - voorzover mijn kennis reikt, is dat meestal wel het geval bij modellen.

Toch is met deze modellen, die slechts 2 van de 3 elementen van de communicatie

bevatten, goed te werken: misschien is de beperktheid de kracht.

Ik meen echter aan het slot een poging te moeten wagen een model te ontwerpen dat betrekking heeft op de drie elementen van de boodschap.

Het moet dus opgebouwd zijn op zowel de basis *zender-onderwerp* als de basis *zender-ontvanger*. Verder dient ook te worden aangegeven de aard van de relatie van de zender tot het onderwerp (stemming, rol, afstand) en de relatie van de zender tot de ontvanger (roos van Leary). Zowel de relatie tot de ontvanger als die tot het onderwerp, bepalen het effect dat de boodschap heeft op de ontvanger, althans dat denk ik.

Ik geloof bijv. dat alleen in een symmetrische B.S.-relatie - d.w.z. dat beide gesprekspartners gelijkwaardig zijn - mensen *elkaar* kunnen informeren of overtuigen. In een complementaire B.S.-relatie kan alleen diegene die boven ligt informeren of overtuigen. Diegenen die onder ligt ondergaat de handeling.

Maar voor dat informeren of overtuigen is ook erg belangrijk de afstand die de spreker/schrijver tot het onderwerp inneemt. Theoretiseert hij voor een eerste klas A.V.O., dan zal hij waarschijnlijk niet worden begrepen. In zo'n situatie moet de spreker/schrijver zich beperken tot categorie 5 en 6 van onderstaand schema ooggetuigeverslag en verhaal, met hier en daar een duidelijk af te leiden generalisatie (categorie 7).

<div style="text-align: center;"> Afstand zender tot onderwerp Afstand zender-ontvanger </div>	Stemming rol afstand	Stemming rol afstand	Stemming rol afstand	Stemming rol afstand
	ooggetuige- verslag	verhaal	generali- satie	theore- tisering
ik-ik volgens roos van Leary	1	2	3	4
ik-jij volgens roos van Leary	5	6	7	8
ik-publiek volgens roos van Leary	9	10	11	12

Een korte toelichting bij de matrix. Vakje 1 is de verzameling teksten, die een ik-persoon in verschillende relaties tot resp. voor zichzelf kan spreken/schrijven. Maar wel als ooggetuige en ook daarbij zijn weer heel wat variaties door stemming, rol en afstand mogelijk. Het aantal teksten bij vakje 1 is wellicht onbeperkt: zoveel teksten als er zinnen zijn'

Nog een voorbeeld: vakje 8 is de verzameling teksten die de ik-persoon kan schrijven/spreken voor een kennis, vriend, verloofde, enz. Hij theoretiseert, maar ook dat

kan weer in verschillende rollen/stemmingen afstand: bijv. erg venijnig sprekend over de topsport als deskundige voetbaltrainer onmiddellijk na een voetbalwedstrijd wanneer de emoties nog sterk meespelen. Dan wordt er emotioneel abstraherend gesproken tot de voetballers en wel bijv. in een dominerende rol (complementaire B.S.-relatie). Maar misschien laten de voetballers de bui wel over zich heengaan. In feite is er dan gewoon geen relatie geweest. De voetballers gaven geestelijk niet thuis: er werd niet gecommuniceerd.